

Σεργκεί Φεοντόσιεφ (Ντουνοβέτσι)

Μία σχεδόν άγνωστη φιλία: Νίκος Καζαντζάκης (1883 - 1957) και Γκριγκόλ Ρομπακιντσέ (1880 - 1962)

Σε όλη του τη ζωή, ο διάσημος έλληνας συγγραφέας και ποιητής Νίκος Καζαντζάκης συνάντησε πολλούς διανοούμενους που είχαν μεγάλη επίδραση στη ζωή και το λογοτεχνικό έργο του. Μερικοί από αυτούς έγιναν φίλοι του και μάλιστα ήρωες των βιβλίων του. Στη μελέτη αυτή, θα παρουσιάσουμε μία από αυτές τις συναντήσεις που έγινε φιλία.

Το 1928, ο Νίκος Καζαντζάκης ταξιδεύει στη Γεωργία. Σε μια επιστολή του στον Παντελή Πρεβελάκη, τον πνευματικό του γιο, γράφει:

«Δεν ξέρω αν Σας έγραφα πως συνάντησα έναν άνθρωπο – το μόνο – στον Καύκασο: τον [Grigol Robakidsé]. Ποιητής visionnaire, βαθύς μεταφυσικός, élan fou atrocement discipliné. Έως 45 ετών, très élégant, σιωπηλός, ολομόναχος. Θάμα είναι το ρομάντζο του, μεταφρασμένο γερμανικά: Schlangenhemd. Το πουκάμισο του φιδιού».

Εξάλλου, στο βιβλίο του για τη Σοβιετική Ένωση, *Τόντα-Ράμπα*, που γράφηκε απευθείας στα γαλλικά και δημοσιεύτηκε στη Γαλλία το 1930, ο Νίκος Καζαντζάκης περιγράφει με πολλές λεπτομέρειες αυτή τη συνάντηση που πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια ενός παραδοσιακού γεύματος που πρόσφεραν οι γεωργιανοί συγγραφείς στους ξένους συναδέλφους τους:

«Ο Γερανός έμενε ήσυχος και ακίνητος ανάμεσα στους ξέφρενους χορούς. Κράταγε ακέραιο το περίσσειμα από τη δύναμη που του έδωσε το κρασί. Αναθυμόταν με ευτυχία κάτι αρχαία αγγεία με μαύρες γυαλιστερές φιγούρες σε κόκκινο φόντο. Στο κέντρο κρατιέται ασάλευτος, όπως κολόνα, στεφανωμένος από κληματόφυλλα, τα μάτια θλιμμένα, το στόμα κλειστό, ο Διόνυσος, η πηγή του χορού, της χαράς, του ιερού όργιου. Ολόγυρά του οι Φαύνοι και οι Σίληνοι και οι Μαινάδες, χτυπημένοι από το κρασί και τη χαρά, έχουνε χάσει την ισορροπία τους. Γιατί δεν μπορούνε να νιώσουν αρκετή χαρά, γιατί δεν μπορούν να πιουν αρκετό κρασί. Μονάχα η πηγή της μέθης μένει ξεμέθυστη.

-Δε χορεύετε; ο Διόνυσος επίσης, νομίζω, έμενε ασάλευτος.

Ο Γερανός στρέφεται. Ποιος ήτανε τούτος που ένωσε τη χαρά του; Βλέπει έναν άνθρωπο ντυμένο με μια πολύ επιβλητική κομψότητα, κίνησες θερμές και κοφτές, μάτι αναμμένο και κρύο. Μονάχα το γέλιο του, φαρδύ και συγκρατημένο, που φανέρωνε όμορφα δόντια σαρκοβόρου, πρόδινε, σ' αυτόν τον πειθαρχημένο άνθρωπο, μιαν ηδυπάθεια αχόρταγη.

-Γκριγκόλ Ρομπακιντσέ, είπε ο άγνωστος.

Ο Γερανός θάρρηψε ότι αντάμωσε αδερφό. Έναν άνθρωπο με πάθη παράλογα, που με σκληράδα συγκρατεί την άγια τρέλα. Κάθονται παράμερα. Μονομιάς, σαν ο θάνατος να παραμόνευε κάπου εκεί, ξεσπά η εξομολόγηση. Ο Ρομπακιντσέ μιλά:

-Ναι, ναι, δε θα ξαναϊδωθούμε πια, και τούτο είναι καλό... Μα έχουμε καιρό ίσαμε το πρωί. Είμαι συγγραφέας, η τέχνη μου όμως υπακούει σε μια μυστικοπαθή Ιδέα. Κάθε άνθρωπος είναι ένας εφήμερος Γιος που κρατά μέσα του τον αιώνιο Πατέρα. Σκοπός της Τέχνης είναι να μπορέσω να βρω και να εκφράσω με ορατό μέσο, πέρα από το Γιο, την αόρατη ουσία του Πατέρα. Αν ο άνθρωπος δε φτάνει παρά να κατανοήσει και να εκφράσει το Γιο, δε δημιουργεί παρά ένα έργο τέχνης επιτόλαιο. Αν δεν εκφράζει παρά αφηρημένες Ιδέες μόνο για τον Πατέρα, παύει να κάνει τέχνη, κάνει μεταφυσική. Η προσπάθεια να συλλάβεις με το Λόγο την αθάνατη ουσία που ζει μέσα μας καταντά μαγεία. Να γιατί η τέχνη είναι επιστήμη γιομάτη μυστήριο, σωστή ιερουργία. Η λέξη τραβά κι αιχμαλωτίζει την αόρατη πνοή, τη δύναμη να ενσωματωθεί και να φανερωθεί στον άνθρωπο. Σίτκβα, ο Λόγος, το Ρήμα, σημαίνει ταυτόχρονα στα γεωργιανά: κατακτημένος και συνουσιασμένος. Το ρήμα χρωστά να πάρει, να υποτάξει, να σπείρει την ύλη. Ο Αδάμ γνώρισε τη γυναίκα: όμοια και ο Λόγος πρέπει να γνωρίσει την Ύλη.

Τα φιλήδονα χείλη του Ρομπακιντσέ χαμογελούσαν. Δοκιμάζει ακόμα μερικές σταγόνες κρασί. Το μάτι μένει σκληρό και ψυχρό.

-Στη δυτική συνείδηση, εξακολουθεί, κυριαρχεί το ατομικό στοιχείο, στη συνείδηση του Ανατολίτη, η αίσθηση της βαθιάς ένωσης με το σύμπαν. Ο Δυτικός λευτερώθηκε από το φοβερό Άπειρο. Ο αφάριστος λούρος ανάμεσα σ' αυτόν και Σύμπαν έχει κοπέι. Εξαιτίας της φτώχειας και του εγωισμού, έχει γίνει μια λογική μονάδα, δηλαδή χαράζει τάφρους ολόγυρά της κι απομονώνεται. Αντίθετα, ο Ανατολίτης είναι δίπλευρος, ζει και κινείται δεμένος με το Σύμπαν. Ο πατέρας κυριαρχεί στον Ανατολίτη, ο Γιος στο Δυτικό. Μα ο ιερός γάμος σιμώνει κιόλας ανάμεσα στον Ασιάτη, το χαμένο στο Σύμπαν, και την Ευρώπη, την ατομικιστική και λογική. Όλοι μας πήραμε προσκλητήρια με γράμματα κόκκινα. Η ρούσικη σοσιαλιστική επανάσταση είναι η αόρατη οπτασία της κοσμικής επανάστασης που ετοιμάζεται μέσα στις καρδιές μας. Ένας καινούριος κόσμος πάει να γεννηθεί. Ένας καινούριος Μύθος πάει να ξεπεταχτεί. Όλες μας οι σχέσεις με τα πράγματα, τι ύπαρξες και τις ιδέες θα ανανεωθούν.

Ο Ρομπακιντσέ σωπαίνει, τα χείλη κλείνουν. Η ματιά του έχει την ακινησία και το θάμπος του ματιού που κοιτάει την ερημιά. Η αυγή χόθηκε κιόλας από τα παράθυρα. Ο Γερανός λει στον αδερφό τούτον:

-Η ροδοδάχτυλη αυγή ανοίγει την Ανατολή. Ήσασταν απόψε ο Σωκράτης σ' αυτό το συμπόσιο από ποιητές και σασλίκ. Ο δικός σας δαίμονας κύλησε πονηρά, ηδονικά, μέσα στα δίχτυα του λόγου. Νόμισα μια στιγμή ότι είδα τον Άρη και την Αφροδίτη φυλακισμένους ν' αγκαλιάζονται.

Ο Ρομπακιντσέ απαντά γελώντας:

-Πολύ αργά η ψυχή ένωσε την παγίδα. Οπωσδήποτε η παμπόνηρη χάρηκε λιγάκι μέσα στην αγκαλιά του λόγου. Τώρα, με την αυγή, καλό είναι να σωπάσουμε. Ας δώσουμε λοιπόν στην κουβέντα μας το συνηθισμένο τέλος που δίνουν οι λαϊκοί γεωργιανοί μύθοι: από τον ουρανό πέσανε τρία μήλα· τό 'να γι' αυτόν που διηγήθηκε· το άλλο γι' αυτόν που άκουσε· το πιο όμορφο έπεσε στο Χάος».

Αυτό το μεγάλο απόσπασμα από το βιβλίο του Νίκου Καζαντζάκη είναι μια λαμπρή και εύγλωττη απόδειξη για την ψυχική συγγένεια των δύο συγγραφέων.

Για να καταλάβουμε αυτή τη φιλία, θεώρησα ότι θα ήταν ενδιαφέρον να υπενθυμίσουμε ορισμένα σημεία της ζωής και του έργου του Γεωργιανού συγγραφέα.

Πρέπει να επισημάνουμε, καταρχήν, ότι το έργο του εξαφανίστηκε για πολλές δεκαετίες από τη γεωργιανή και τη σοβιετική λογοτεχνία. Τούτο εξηγείται από το γεγονός ότι ο συγγραφέας δεν ήθελε να συνεργαστεί με το κομμουνιστικό καθεστώς. Έφυγε τότε για τη Γερμανία, η οποία, αργότερα, έγινε φασιστική.

Τα βιβλία του απαγορεύτηκαν, τον χαρακτήρισαν προδότη της πατρίδας. Και μάλιστα απαγορεύτηκε να προφέρεται το όνομά του.

«Στη Σοβιετική Ένωση, νομίζουν ότι βρίσκομαι στην αντίπερα όχθη. Δεν έχουν δίκιο. Βρίσκομαι στην τρίτη όχθη. Μια όχθη που έχει κάθε ποταμός. Αυτός που δεν μπορεί να φτάσει εκεί, δεν είναι ούτε στοχαστής ούτε καλλιτέχνης», απάντησε ο Γκριγκόλ Ρομπακιντσέ

Σε μια επιστολή προς τον Πρόεδρο της Εταιρίας Γεωργιανών Συγγραφέων, στην Τιφλίδα, ο Ρομπακιντσέ έγραφε:

«Δημοσιεύτηκε στο Παρίσι ένα μυθιστόρημα του διάσημου Έλληνα συγγραφέα Νίκου Καζαντζάκη, με τίτλο *Τόντα-Ράμπα*, στο οποίο μου αφιερώνονται δύο σελίδες. Πολύ καλά. Παράξενο: στο μυθιστόρημα ενός υπαρκτού προσώπου, που ζει ακόμα! Γνώρισα αυτό τον συγγραφέα στην Τιφλίδα, το 1928... Είναι υπερβολικά αυτά που γράφει για μένα... θα πρέπει να τα αποδώσουμε στον πλούτο της ψυχής του».

Τα ίδια περίπου έγραφε και στην αδελφή του. Είχε ανάγκη να ακούει λόγια υποστήριξης και ενθάρρυνσης.

Σε ένα βιβλίο της Claudie Weill, με τίτλο *Ρώσοι σπουδαστές στη Γερμανία, 1900-1914* που δημοσιεύτηκε το 1966, βρίσκουμε πολύ ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τον Γκριγκόλ Ρομπακιντσέ, που εξηγούν τους λόγους της εξορίας του στη Γερμανία και σε θεμελιώδη αντίθεσή του στην μπολσεβική ιδεολογία.

Στο κεφάλαιο που αφιερώνεται σε εκείνους οι οποίοι, μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, έγιναν σοφοί και καλλιτέχνες, η συγγραφέας γράφει τα εξής:

«Ο Γκριγκόλ Ρομπακιντσέ, επαναστάτης σοσιαλιστής κατά τη διάρκεια των σπουδών του στην Λειψία, ανήκει σε εκείνους που επιχείρησαν να φέρουν επανάσταση στα γεωργιανά γράμματα. Μέλος των «Γαλάζιων Κεράτων», μιας ομάδας νεοσυμβολιστών που ιδρύθηκε το 1915, είναι ένας από τους μοχλούς της πλούσιας και κοσμοπολίτικης ζωής στην Τιφλίδα, πριν να αυτοεξοριστεί στη Γερμανία, γοητευμένος από τον Νίτσε και το ναζισμό, και πριν τελειώσει τη ζωή του στην Ελβετία».

Πολύ πριν από την άφιξη του Ρομπακιντσέ στη Γερμανία, εκδίδεται, το 1928, σε γερμανική μετάφραση, το μυθιστόρημά του *Το πουκάμισο του φιδιού* που αναφέρει ο Νίκος Καζαντζάκης στην

προαναφερόμενη επιστολή στον Παντελή Πρεβελάκη. Αυτό το βιβλίο περιλαμβάνει έναν πρόλογο του Στέφαν Τσβάιχ που δίνει αρκετά ακριβή εικόνα του περιεχομένου του και του συγγραφέα του. Αποτελεί την πρώτη αντίδραση στη Δύση απέναντι στο έργο του Ρομπακιντσέ και, γενικότερα, απέναντι στη γεωργιανή λογοτεχνία.

Αυτός ο πρόλογος του διάσημου αυστριακού συγγραφέα είναι ένα σπανιότατο κείμενο.

Στις 27 Νοεμβρίου 1996, έλαβα μια εποστολή του γερμανού κριτικού της λογοτεχνίας Wolfgang Klein που μου γράφει:

«Το κείμενο του Στέφαν Τσβάιχ για τον Ρομπακιντσέ δεν φαίνεται να υπάρχει. Πήρα ένα γράμμα από τον εγγονό του εκδότη Diederichs, ο οποίος με πληροφορεί ότι είχε στα χέρια του την πρώτη έκδοση του 1928, που έγινε σε 4.000 αντίτυπα, και δεν βρήκε κανένα ίχνος του Τσβάιχ. Ας ελπίσουμε ότι μια μέρα θα βρούμε το κείμενο αυτό...»

Θα ήθελα να αναφέρω δύο πολύ ενδιαφέρουσες πληροφορίες που πρόσθεσε ο κ. Diederichs. Πρώτον, η πρώτη έκδοση (το 1932) του έργου *Μέγκι – μια νέα γεωργιανή* περιλαμβάνει την αφιέρωση «Στέφαν Τσβάιχ. Στον ποιητή, στον άνθρωπο». Δεύτερον, ο Diederichs γράφει: «Όταν ήμουν παιδί, είδα πολλές φορές τον Ρομπακιντσέ. Έδειχνε δαιμονικός, και σ' αυτό συντελούσαν οι μαύρες τούφες των ίσιων μαλλιών του. Μου άρεσε να διαβάζω τα βιβλία του, γεμάτα μύθους, αλλά όταν τα ξαναδιάβασα, εδώ και δέκα περίπου χρόνια, απογοητεύτηκα λίγο».

Στην πραγματικότητα ο πρόλογος του Στέφαν Τσβάιχ βρέθηκε σε ένα αντίτυπο του *Πουκάμισου του φιδιού* που φυλάσσεται στην κρατική βιβλιοθήκη της Βρέμης.

Άλλα βιβλία του Ρομπακιντσέ δημοσιεύτηκαν στη Γερμανία μεταξύ 1932 και 1937. Δύο από αυτά ζημίωσαν σοβαρά το λογοτεχνικό πεπρωμένο του Γκριγκόλ Ρομπακιντσέ και δεν τιμούν τον γεωργιανό συγγραφέα. Πρόκειται για το βιβλίο που αφιέρωσε στον Χίτλερ (*Αδόλφος Χίτλερ, μια ματιά ενός ξένου ποιητή*), που δημοσιεύτηκε το 1939, και το βιβλίο του για τον Μουσολίνι (*Ο Μουσολίνι, σημαδεμένος από τον ήλιο*), που δημοσιεύτηκε το 1941. Εκδόθηκαν σε πολλά αντίτυπα και γνώρισαν διαδοχικές εκδόσεις.

Αυτά τα βιβλία δοξάζουν το φασισμό. Βρίσκουμε εδώ ένα είδος μυστικισμού, χαρακτηριστικό γνώρισμα του συγγραφέα.

Ας εξετάσουμε τώρα την πρόσφατη υποδοχή του Γκριγκόλ Ρομπακιντσέ στη χώρα του. Ο Irakli Khimschiavili μετέφρασε στα ρώσικα, το 1990, μερικά κεφάλαια του μυθιστορήματος του Ρομπακιντσέ *Το πουκάμισο του φιδιού*. Δημοσιεύτηκαν σε μια εφημερίδα της Τιφλίδας *Τα νιάτα της Γεωργίας*. Η σύνταξη της εφημερίδας μετέφρασε αποσπάσματα που αντικατοπτρίζουν την αντίληψη του συγγραφέα για τη ρωσική επανάσταση, ένα άλλο μυθιστόρημα του Ρομπακιντσέ, *Μέγκι – μια νέα γεωργιανή*, δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα της Τιφλίδας *Ελεύθερη Γεωργία*, το 1991.

Σήμερα τα βιβλία του Ρομπακιντσέ γίνονται δεκτά στη Γεωργία με ζωηρό ενδιαφέρον. ένα ίδρυμα φέρει και το όνομά του, καθώς και μία οδός. Το 1992, άρχισε να λειτουργεί ένα ιδιωτικό Πανεπιστήμιο που φέρει και αυτό το όνομα του συγγραφέα.

Δημοσιεύτηκαν άρθρα για τον Ρομπακιντσέ, με αντικρουόμενες απόψεις. Θα αναφέρω δύο από αυτά, που δημοσιεύτηκαν το ένα στην Εφημερίδα του Υπουργείου Αμύνης της Ομοσπονδίας της Ρωσίας: *Τα στρατιωτικά νέα από την Υπερκαυκασία* και το άλλο στο *Πανόραμα της εβδομάδας*.

«Στη Γεωργία, βρέθηκε ένα νέο τμήμα των αρχείων του γνωστού συγγραφέα Γκριγκόλ Ρομπακιντσέ», δήλωσε στη διάρκεια μιας συνέντευξης τύπου ο κ. Gouram Scharadzé, Πρόεδρος της κοινοβουλευτικής επιτροπής που ασχολείται με την αποδημία και τους συμπατριώτες που ζουν στο εξωτερικό. «Τα αρχεία περιέχουν βιβλία και χειρόγραφα που έγραψε κατά τη διαμονή του στην Ελβετία, προσωπικές επιστολές των τελευταίων ετών της ζωής του».

Μια άλλη ενδιαφέρουσα πληροφορία, την οποία θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως αξιοπερίεργη, δείχνει πόσο ζωντανοί είναι οι παλιοί μύθοι για τον Γκριγκόλ Ρομπακιντσέ. Δημοσιεύτηκε στην εβδομαδιαία γεωργιανή επιθεώρηση, σε ρωσική γλώσσα, *Το Πανόραμα της εβδομάδας*. Μια αναγνώστρια, η Tatiana Bourkous, ρωτά «αν είναι αλήθεια ότι ο επιφανής γεωργιανός συγγραφέας Γκριγκόλ Ρομπακιντσέ ήταν σύμβουλος του Χίτλερ». Η απάντηση προέρχεται από τον Revaz Mischveladzé, ακαδημαϊκό, μέλος του Τμήματος σύγχρονης γεωργιανής λογοτεχνίας στο Κρατικό Πανεπιστήμιο της Τιφλίδας:

«Ο Γκριγκόλ Ρομπακιντσέ δεν ήταν ποτέ σύμβουλος του Χίτλερ. Εντελώς αντίθετα. Το 1934, μετανάστευσε από τη Γεωργία στη Γερμανία. Προηγουμένως, το 1932, είχε στείλει εκεί την οικογένειά του... Η Γερμανία του είχε δώσει ένα καταφύγιο, αλλά δεν ήταν ποτέ πολίτης αυτής της χώρας. Εκδήλωνε ανοιχτά την αντίθεσή του προς το σοβιετικό καθεστώς. Στα άρθρα του, από το 1934 έως το 1943, υποστήριζε την ιδέα ότι η φασιστική Γερμανία, μετά τον πόλεμο με τη Σοβιετική Ένωση, θα

βοηθούσε τη Γεωργία – την οποία είχε προσαρτήσει η Σοβιετική Ρωσία – να απελευθερωθεί. Σήμερα, έχουμε τη δυνατότητα να μιλάμε ανοιχτά, αλλά εκείνη την εποχή τέτοιες ιδέες θεωρούνταν εχθρικές και καταδιώκονταν. Σε μερικά από τα άρθρα του, ο Ρομπακιντσέ θεωρούσε τον Χίτλερ, τον Γκέμπελς, τον Μουσολίνι ως πρωτοποριακές φυσιογνωμίες της εποχής τους. Στη Γερμανία της εποχής εκείνης, με εξαίρεση τριών ή τεσσάρων εκδοτικών οίκων που άνηκαν στην αντιπολίτευση, όλοι οι άλλοι εξυμνούσαν τον Χίτλερ. Για τον Ντούτσε, τον Μουσολίνι, ο Ρομπακιντσέ είχε γράψει μια μπροσουρά, αλλά την κατέστρεψε αμέσως. Μέχρι σήμερα, οι ερευνητές δεν βρήκαν τίποτα. Προς το τέλος του πολέμου, ο Γκριγκόλ Ρομπακιντσέ είχε πεισθεί ότι ο Χίτλερ ήταν στην πραγματικότητα ένας παρανοϊκός και ότι οι ιδέες του δεν ήταν άλλο από ένα παραλήρημα. Στο ημερολόγιό του της εποχής εκείνης, ο συγγραφέας σημειώνει ότι επηρεάστηκε πολύ από πληροφορίες για τις μάχες του Στάλινγκραντ και του Βόρειου Καυκάσου, από διηγήσεις που ανέφεραν σφαγές γυναικόπαιδων από τους Γερμανούς. Το 1944, ο Γκριγκόλ Ρομπακιντσέ εγκατέλειψε τη Γερμανία και εγκαταστάθηκε στην Ελβετία».

Αυτό το άρθρο αποδεικνύει ότι, ακόμη και σήμερα στη Γεωργία, το μωσαϊκό της ζωής αυτού του συγγραφέα απέχει πολύ από το να είναι γνωστό στο ακέραιο. Διαπιστώνουμε μάλιστα ότι, για τους ιστορικούς της λογοτεχνίας, υπάρχουν πολλές ασάφειες και πολλές λευκές σελίδες.

Ας διευκρινίσουμε ότι ο Ρομπακιντσέ δεν είχε μεταναστεύσει στη Γερμανία το 1934, αλλά το 1931, προερχόμενος όχι από τη Γεωργία, αλλά από τη Μόσχα. Δεν έστειλε την οικογένειά του στη Γερμανία, διότι εκείνη την εποχή δεν είχε οικογένεια – ήταν διαζευγμένος, η γυναίκα του και η κορούλα του έμειναν στη Γεωργία.

Για να τελειώσω αυτή τη μελέτη, θα αναφέρω δύο μαρτυρίες που έχουν, κατά τη γνώμη μου, μεγάλη σημασία.

Η γεωργιανή ερευνήτρια *Thamara Meskhi*, στο άρθρο της που δημοσιεύτηκε στην Επιθεώρηση της Διεθνούς Εταιρίας Φίλων Νίκου Καζαντζάκη *Le Regard crétois*, θυμάται τη συνάντησή της με τη χήρα του Νίκου Καζαντζάκη:

«Κατά τη πρώτη διαμονή μου στην Ελλάδα... επισκέφτηκα τη χήρα... Τη ρώτησα για τον Ρομπακιντσέ. Στο άκουσμα του ονόματός του, η κυρία Καζαντζάκη έδειξε τη συγκίνησή της:

-Ο Ρομπακιντσέ ήταν ένας εξαιρετικός άνθρωπος. Σπάνιες ήταν οι φορές που ο Νίκος και εγώ συναντήσαμε στη ζωή μας τόσο αξιόλογους ανθρώπους όπως εκείνος.

Με πληροφόρησε ότι είχε ξαναδεί τον γεωργιανό συγγραφέα στην Ελβετία, σε ένα νοσοκομείο και ότι του είχε φέρει ένα ραδιόφωνο που της είχε ζητήσει.

Τα έχασα με αυτή τη λεπτομέρεια και τη ρώτησα:

-Ωστε έτσι, ο Ρομπακιντσέ δεν είχε τα μέσα να αγοράσει ένα ραδιόφωνο;

-Ασφαλώς όχι, κυρία!, απάντησε η Ελένη Καζαντζάκη. Έμαθα ότι τα τελευταία χρόνια της ζωής του ο Ρομπακιντσέ ζούσε με ένα ποτήρι γάλα. Έπαιρνε ένα γλίσχρο βοήθημα από την κυβέρνηση... Ήταν πολύ περήφανος και δεν ήθελε να ζητήσει βοήθεια από τους φίλους του.

Την τρίτη μέρα, όταν η Ελένη Καζαντζάκη του πήγε το ραδιόφωνο, ο Ρομπακιντσέ ήταν ήδη νεκρός...»

Ο Γκριγκόλ Ρομπακιντσέ πέθανε το 1962, μέσα στη φτώχεια και τη μοναξιά ενός νοσοκομείου της Γενεύης. Η σορός του μεταφέρθηκε στη Γαλλία και τάφηκε στο γεωργιανό νεκροταφείο της *Leuville-sur-Orge*, κοντά στο Παρίσι.

Η δεύτερη μαρτυρία είναι της κόρης του Γκριγκόλ Ρομπακιντσέ, της κυρίας *Mira Melentieva*. Ζει σήμερα στο Καμένετς-Ποντόλσκι. Στις 18 Ιουλίου 1997 μου έστειλε μια επιστολή. Ιδού ένα απόσπασμα:

«Σκέφτομαι καμιά φορά ότι θα ήταν προτιμότερο για μένα και τη μητέρα μου να μην είχαμε κρυφτεί, να μην είχαμε υποφέρει. Θα ήταν καλύτερα να με είχαν σκοτώσει όταν ήμουν μικρή. Είμαστε σαν ζόμπι. Δεν είχα ούτε παιδική ηλικία, ούτε εφηβική. Στη σημερινή Γεωργία υπάρχει μια έξαρση για τον Ρομπακιντσέ. Τον έκαναν ήρωα του έθνους, έναν αγωνιστή για την ελεύθερη Γεωργία. Πολλά πράγματα σ' αυτή την ιστορία με τον πατέρα μου είναι αινιγματικά κι άρχισα ήδη να μετανιώνω που προσπάθησα να μάθω κάτι παραπάνω γι' αυτόν. Άρχισα την αναζήτηση όταν διάβασα σε ένα άρθρο στη *Λιτερατούρναγια Γκαζέτα* ότι πέθανε μέσα στη μοναξιά. Θέλησα απλούστατα να βρω τον τάφο του για να τελέσω θρησκευτικό μνημόσυνο, για να προσευχηθώ. Τώρα, λαμβάνοντας υπόψη την ηλικία μου και άλλους παράγοντες, τούτο είναι αδύνατο. Παράγγειλα ένα μνημόσυνο στη μνήμη του στην εκκλησία μου. Πρέπει να το κάνω γι' αυτό τον Άσωτο Γιο. Εύχομαι να τον συγχωρήσει ο Θεός και να δεχτεί την αντάρτικη ψυχή του, διότι μου φαίνεται ότι έμεινε πάντα, ακόμη και μετά το θάνατό του, στην τρίτη όχθη».